

Sovjetska zveza po državnem udaru

(zaris vzrokov puča in njegovih posledic)

Za uvod malce samokritike: po analizah, ki jih je bilo od konca kremeljskega državnega udara mogoče narediti, se zdi neverjetno, da opazovalci sovjetskih dogajanj nismo pričakovali prevrata ravno na dan, ko se je ta zgodil. Še več: analize in napovedi, narejene pred prelomnim 20. avgustom 1991 in napovedanim podpisom novega sovjetskega zveznega dogovora, so se v glavnem kasneje pokazale kot točne (v smislu razvoja sovjetskega političnega sistema), le da nihče ni napovedal državnega udara pred podpisom tega sporazuma in možnosti, da se tok dogodkov na ta način pospeši. Današnje analize namreč kažejo, da je bil 19. avgust, če so se napovedi Eduarda Ševardnadzeja že morale uresničiti, edini primeren dan za izvedbo državnega udara v Sovjetski zvezi. Ne prej ne kasneje ni bilo podobne priložnosti in nevarnosti.

Zato pa je prevrat v Sovjetski zvezi deloval kot vsi podobni prevrati v svetu: procese, ki bi objektivno trajali več let, je strnil v nekaj dni in s tem »skrajšal zgodovino«, strnitev pa se je navzven pokazala v silovitosti spopada, ki bi se sicer razvlekel in morda skozi leta celo otopel. Prevrat je tako prinesel nov ustroj sovjetske skupnosti, bistveno radikalnejšega od predlaganega zveznega dogovora na vseh ravneh (politična, gospodarska, nacionalna), in federacijo spremenil v konfederacijo – brez nekaterih dosedanjih sestavnih delov (Pribaltik). Ti procesi – konfederalizacija, radikalizacija in odcepitev – bi sicer terjali vsaj nekaj let. In v tem je dobra stran tega udara, kajti Sovjetska zveza je zamudila že precej desetletij in bi bilo vsako nadaljnje leto le korak več v agonijo.

Celoten proces – od snovanja novega zveznega dogovora do poprevratniške nove sovjetske države – torej naravnost ponuja izvrstno temo za analizo, ki pokaže najnovejše smeri razvoja sovjetske države in družbe.

1. Zasnova zveznega dogovora, ki naj bi bil podpisan 20. avgusta, je bila neposredna posledica zahtev Rusije po preureditvi federacije v korist največje republike, ki je obenem tudi najbolj zdemokratizirana. V tem smisu je šlo za Jelcinov poskus vzpostavitve suverenosti Ruske federacije, ker republika, ki je v celoti obvladovala zvezo, ni mogla razglasiti suverenosti, saj bi bil to absurd; suverenost razglašajo ogrožene republike, ne pa homogeni. Nova sovjetska zveza držav naj bi bila po dogovoru že v sami zasnovi okrnjena, ker pogodbe v nobenem primeru ne bi podpisale vsaj štiri republike (tri pribaltske in Gruzija), dve pa verjetno tudi ne (Armenija in Moldavija). Ruska federacija se je v okviru mogočega želela »otresti« delov zveze, ki niso želele imeti z ostanki imperija ničesar, in z odpadniškimi deli podpisati pogodbe, skrajno ugodne za obe strani. V tem smisu je šlo za podoben proces kot pri srbskem »osvajanju« federacije, resda s popolnoma drugačnim predznakom in na povsem drugačen izvedbeni način. Tako okrnjena zveza s še močnejšo vlogo Rusije v njej bi lažje izvajala vse demokratizacijske procese, od odnosa zveza–republike do znotrajrepubliških odnosov. Tako zasnovana politična skupnost – s prevladujočo vlogo določene republike in njenega demokratičnega vodstva in z že zastavljenimi procesi političnega razvoja družbe – je trčila ob stare zvezne strukture, ki jim takšen razvoj sistema ni ustrežal.

2. Sporazum iz podmoskovskega Novo Ogarjeva, kjer so snovali osnutek zveznega dogovora, pa bi represivnim organom države – vojski, notranjemu ministrstvu, KGB, partiji in delom vlade – dodatno skrčil politični kot tudi siceršnji prostor za delovanje. Ti organi bi za svoje delovanje izgubili najprej zemljepisni prostor, saj bi se morali umakniti iz nekaterih »svojih« republik – sicer po določenem vmesnem času – na preostanek ZSSR. Za vojsko in tudi KGB bi bil to drugi zaporedni udarec v dveh letih: po umiku iz Vzhodne Evrope bi se umikali še iz Pribaltika, kar bi že tako negotovo socialno stanje vojske še poslabšalo (vprašanje služb, stanovanj...), to pa je v njej izzivalo upor. Še pomembnejše pa je, da bi z novim zveznim dogovorom ti represivni organi izgubili tudi politično področje delovanja. Večkrat se pozablja, da bi novi zvezni dogovor terjal tudi novo zvezno ustavo, v kateri bi se uveljavile nekatere, v Ruski federaciji že dosežene demokratizacijske spremembe, ki same po sebi močno ožijo – za komunistično partijo pa v celoti – prostor političnega delovanja teh represivnih sil. Takšen razvoj je v času, ko so personifikacije teh represivnih sil zasedle vse najpomembnejše državne položaje (Krjučkov, šef KGB; Pugo, notranji minister; Janajev, podpredsednik; Jazov, obrambni minister), dobesečno klical po udaru.

3. Udar se je potem izjalovil predvsem zaradi treh dejavnikov: zaradi zgrešenih potez pučistov, zaradi nekaterih hrabrih potez Jelcina in njegovih privrženecv (predvsem Sobčaka v Leningradu) in končno tudi zaradi Gorbačova, ki je v šestih letih svoje vladavine v tolikšni meri odprl politični in družbeni prostor, da so ideje prevratnikov naletele ne samo na izjemen odpor, ampak so bile – skupaj z dejanjem samim – videti, kot da bi bile izposojene iz nekega povsem drugega časa. Med zgrešene poteze prevratnikov gre šteti predvsem naslednje: povsem nepotrebna totalna osamitev Gorbačova, kar je dajalo udaru skrivnost in grob prizvok; puščanje Jelcina in njegovih sodelavcev na prostosti; nekaj povsem zgrešenih vojaško-političnih potez in na koncu izjemno slaba propagandnopolitična spremljava udara. Med izjemne poteze Jelcina štejemo: organizacija upora okrog ene same točke (ruski parlament); predhodna in siceršnja mobilizacija vseh njegovih sodelavcev, pri čemer je bil pomemben predvsem Sobčak s svojim uporom v Leningradu; predvsem pa razglasitev popolne jurisdikcije Ruske federacije (torej Jelcina osebno kot predsednika) nad vsem imetjem na področju Rusije in tudi nad vojsko, KGB, notranjim ministrstvom in partijo, kar je ob Rusiji naklonjeni nacionalni sestavi teh represivnih organov prineslo razpad vojske in KGB in prestop elitnih enot vojske na stran upornikov. Po tretji plati pa je za vse zaslužen tudi Gorbačov: njegovo šestletno počasno, a zanesljivo odpiranje družbe navzven (glasnost), s čimer je civilna in politična družba sčasoma le nastala, je v samem bistvu onemogočila, da bi ideje retrogradnih sil naletele na plodna tla pri ljudeh. Zato je točna ugotovitev velike večine analitikov po dogodkih v Moskvi: pučisti so živeli z mislimi še v letu 1984 in tako ravnali, zato so tudi morali propasti.

Na drugi strani pa je bil Mihail Sergejevič Gorbačov tudi tragična osebnost tega prevrata. Človek, ki je v marsičem zaslužen za odpiranje sovjetske družbe navzven in navznoter, se je po vrnitvi iz ujetništva na Krimu obnašal kot človek, ki je doživel anamnezo, izgubil spomin za nekaj dni in se po »strenitvi« vrnil v normalno življenje, kakršno je obstajalo pred izgubo spomina. Tako upravičeno trdimo, da ni vedel, kaj se je v državi zgodilo: po vrnitvi v Moskvo je na tiskovni konferenci še prisegal na komunizem in socializem kot rešilni bilki, čeprav je bil komunizem (na tankih) dva dni pred tem pred zgradbo ruskega parlamenta popolnoma – celo zgodovinsko, v svoji »zibelki« – poražen. Po vrnitvi bi se moral distancirati od preteklosti in od svojih sodelavcev, ki so izvedli puč. Večkrat

namreč pozabljamo, da je vse pučiste nastavil – pod hudim pritiskom konservativcev in v svojem starem slogu sklepanja kompromisov z njimi – ravno Gorbačov, glavna prevratnika (Janajeva in Krjučkova) še pred nedavnim (decembra na kongresu poslancev), kjer je to izbiro nenavadno dolgo utemeljeval in spodbudil Ševardnadzeja k odstopu. Toda Gorbačov po vrnitvi s Krima ni priznal ne poražene opcije komunizma ne poražene politike, kakršno je sam kadroval. Zato ga je Jelcin v tistem znamenitem slogu, ko mu z dvignjenim prstom ukazuje, kaj naj naredi, začel »teledirigirati« in ga naredil za guvernerja nove Sovjetske zveze s častmi in oblastjo angleške kraljice.

Podobno porazno kot Gorbačov se je med pučem obnašal tudi tisti del sveta, ki je bil Gorbačovu vseskozi izjemno naklonjen. Zahodni voditelji so prvi dan puča sicer izrazili skrb za svojega »prijatelja«, ki je nenadoma izginil nekje na Krimu, vendar se od puča niso distancirali, ampak so celo izražali (Mitterrand, Bush) pripravljenost za sodelovanje z novim režimom »pod določenimi pogoji«. S tem se je pokazala optika hladnovojnskega gledanja Zahoda na razpad komunizma, saj bi se Zahod resnično sprijaznil z »vsako rešitvijo« na Vzhodu (kot nenehno poudarjajo), tudi vojaško, le da jim čim prej prinese mir in stabilnost. V tej luči so vseskozi opazovali dogodke na Vzhodu (Madžarska, Češko-Slovaška, Poljska, tudi odstavitvev Hruščova), zato je logično, da jih na ta način opazujejo še danes. Z enako neprizadetostjo so nekaj dni kasneje opazovali razvoj vojne na Hrvaškem, kjer je bila dobrodošla tudi »vsaka« rešitev, ki zagotavlja kratkoročno stabilnost. Še huje je bilo z gledanjem na republike, ki so med pučem razglasile odcepitev (ali jo obnovile): do zadnjega, ko je bil izid puča že kristalno jasen, so zavlačevali s priznanjem Pribaltika, dokler ne bo dosežen sporazum o tem z Moskvo, da ne bi slednji kakor koli škodovali – a nazadnje so Pribaltik priznali še pred podobnim dejanjem Moskve. Tudi ta optika se je kasneje znova izkristalizirala na Hrvaškem: Zahod zahteva za priznanje »mefistovsko pogodbo s hudičem« (torej sporazum Beograd–Zagreb oziroma Ljubljana o odcepitvi). Pri tem so prišli do neznanskega absurda, saj bi po tej logiki Hrvaško (Slovenijo) priznali, če bi ju tudi Milošević in Marković, ne bi ju pa priznali, če bi ju vojska porušila do tal in spotoma pobila nekaj tisoč prebivalcev. In ko je bilo sovjetskih dogodkov konec, so nastalo stanje priznali v celoti, pri čemer jih je hudo pekla vest, tako da se niso niti upali hvaliti s kakšnimi zaslugami za zmago demokracije v Moskvi. In nauk te zgodbe je, da se mora vsakdo sam osvoboditi, nato je osvobojen tudi »s strani«.

4. In končno, nova zasnova sovjetske države po formuli 10 + 1 (deset republik in federacija; od prejšnjih 15 republik v njej ni Pribaltika in zaenkrat Gruzije in Armenije, nekoč podobno nasilno vključenih v imperij) je nastala kot neposredna posledica vojaškega udara v Moskvi in je bistveno radikalizirana verzija prejšnjega zveznega dogovora. Za boljše razumevanje tega preskoka si moramo poglobljeje ogledati razlike med staro zvezo držav, predlogom zveznega dogovora in novo zvezo držav, iz česar bo mogoče razbrati sedanji ustroj nove sovjetske zveze suverenih držav in razvoj sovjetske državnosti v zadnjem letu. Spremembo si bomo ogledali na zgledu obstoječih in predvidenih struktur oblasti in članstva v zvezi. To sta kazalca najbolj očitnih sprememb in te so ogromne, še posebej če vemo, da so v pičlih dveh mesecih veljale kar tri revolucijsko bistveno različne verzije sovjetske države: pred 20. avgustom zveza na podlagi starega sporazuma iz leta 1922, po puču najprej prvotna verzija zveznega dogovora – in končno nova zveza.

V stari ustavi, ki je veljala do 19. avgusta letos, je bil sistem oblasti razdeljen po naslednji liniji: vrhovno zakonodajno oblast je imel kongres ljudskih poslancev, združen v treh zborih (zvezni zbor, zbor republik in družbenopolitični zbor – vsak

po 750 deputatov), pri čemer je bil en zbor (zvezni) voljen po načelu: vsako enako veliko področje – en poslanec (kar je dajalo prevlado Rusiji); drugi (zbor republik) je bil sestavljen po sistemu 32 poslancev iz vsake republike, 11 poslancev iz vsake avtonomne republike in po 5 poslancev iz vsake avtonomne oblasti (torej tista republika, ki je imela v sebi največ avtonomnih področij, je imela največ poslancev, skratka spet Rusija); tretji pa po članstvu v partiji in njenih priveskih. Iz vrst poslancev tega kongresa sta bila izvoljena vrhovni sovjet (380 poslancev) in njegov prezidij kot vrhovni operativni zakonodajni organ federacije. Vrhovno izvršilno oblast sta si po spremembi predsedniškega sistema maja letos delila predsednik države in vlada, pri čemer je bila vlada podrejena odločitvam predsednika in predsedniškega sveta, predsednik države pa je predstavljal državo tudi navzven. V predlogu zveznega dogovora je prišlo do občutne spremembe v zasnovi upravnega sistema države: Vrhovni zakonodajni organ ne bi bil več kongres, ampak kar vrhovni sovjet zveze, sestavljen samo iz dveh zborov, zbora republik in zveznega zbora, pri čemer bi bil prvi voljen enako kot dotlej, pri drugem pa bi imele republike povsem odprto možnost delegiranja poslancev. Glavni izvršilni organ države bi bil predsednik, ki bi mu bil podrejen – in to je tudi izrecno napisano – cel svet ministrov, torej vlada. Skratka, razvoj političnega sistema je šel s poskusom novega zveznega dogovora od linije kongres–vrhovni sovjet–predsednik–vlada do linije vrhovni sovjet–predsednik–njemu podrejeni ministrski svet, pri čemer bi bil vrhovni sovjet voljen bistveno bolj po željah republik kot doslej.

Po državnem udaru, ki je imel svoje vzroke tudi v takšni novi strukturi federacije (z manj možnostmi za manipulacijo s poslanci in z bistveno zoženim manevrskim prostorom za delovanje represivnih sil), je nastala revolucijsko bistveno nova struktura zveze, ki je posledična izpeljava Jelcinovih idej o konfederaciji. Ker gre za novum, doslej neznane kategorije, je prav, da si jih pobliže ogledamo. Vrhovna oblast v državi je po novem državni svet (sestavljajo ga predsednik zveze in 10 predsednikov republik), pristojen za obrambo, javni red in zunanjo politiko; njemu podrejen organ je vrhovni sovjet z dokaj rahlo zakonodajno oblastjo. Zvezni zbor (prvi zbor tega parlamenta) je voljen po znanem sistemu (enako veliko okrožje – en poslanec) in odloča le o vprašanih, ki se tičejo pravic in svoboščin državljanov ZSSR, s tem da njegovi zakoni veljajo le, če jih sprejme tudi zbor republik. Tega sestavlja 52 poslancev Ruske federacije in po 20 predstavnikov iz vsake druge republike, odloča pa – po sistemu vsaka republika – en glas – o delovanju organov zveze in o mednarodnih pogodbah. Parlament na skupnem zasedanju odloča o spremembah ustave in o širitvi zveze z novimi članicami ter o proračunu. Izvršilni organ ni več vlada, ampak medrepubliški gospodarski komite, ki deluje na paritetnem načelu in je odgovoren za usklajevanje gospodarskih ukrepov v skladu z že sprejetim sporazumom o gospodarskem sodelovanju, podpisanem v Alma-Ati. Bivša vlada je tu le še organ predsednika države. Predsednik ima poleg podpredsednika še štiri ključne podfunkcije: to so svetovalci predsednika, pomočniki predsednika, obrambni svet (vodi ga Oleg Baklanov) in svet državne varnosti (Bakatin in Primakov). Torej, v novem zveznem sporazumu imajo republike moč odločanja na treh bistvenih ravneh: v državnem svetu, v zboru republik in v medrepubliškem gospodarskem komiteju. V vseh teh treh organih ima vsaka republika po en glas. Če primerjamo to ureditev s prejšnjo, ki je veljala do 19. avgusta, je razlika res velikanska.

Podobno je glede svobode izbire pri vstopu ali izstopu iz sovjetske skupnosti. V stari zvezni pogodbi te svobode ni: sovjetska skupnost je prisilna tvorba, posebej na ozemlju Pribaltika in Zakavkazja, kjer je imperij pred 2. svetovno vojno pre-

prosto anektiral šest republik ali jih dobil na podlagi povojne delitve sveta. Iz te skupnosti ni bilo mogoče izstopiti oziroma – če smo natančni – je bilo to z novo zakonodajo sicer mogoče, a po maksimalno zapletenem postopku (ki je trajal najmanj pet let), ki je odvrnil tudi najbolj vztrajne (Litva). Predlog zveznega dogovora je bil tudi prožnejši: če nič drugega, je imela posamezna republika možnost, da ga ne podpiše. S tem je nase prevzela veliko tveganje prehoda od poslovanja po normalnih merilih, kar bi lahko nekatere nerazvite dele dotolklo. To tveganje je obstajalo – čeprav je Rusija že pred dogovorom podpisala poseben sporazum z Litvo o sodelovanju, ki je to tveganje bistveno omilil – vendar ga je vsaka republika zase vzela v zakup: lahko bi zvezo zapustila in tvegala, a bi jo lahko v vsakem primeru zapustila. Tudi to je bil eden od povodov za državni udar. Sedanja struktura zveze – dogovorjena s sporazumom o uniji in s sporazumom o gospodarskem sodelovanju – pa je že povsem prostovoljna združba, v kateri je status lahko zelo različen – tako sporazum o gospodarskem sodelovanju – in sicer se giblje od polnopravnega članstva preko pridruženega članstva do opazovalcev; vse te tri strukture pa nosijo s sabo bistveno različne prednosti (oziroma pomanjkljivosti), pri čemer je bistveno to, da so republike, ki ne vstopijo v novo zvezo, takoj – ali ko izpolnijo pogoje (demokracija, varstvo manjšin) – deležne priznanja Moskve. Sovjetska zveza je tako v nekaj tednih prešla pot od prisilne preko polprisilne do prostovoljne skupnosti narodov. Zdi se, da je treba le dogoniti, kako se bo kot skupnost obnesla.

Zaključek: če torej izhajamo iz podmene, da je Sovjetska zveza z novimi povezavami prostovoljna skupnost s konfederalno ustavno ureditvijo močnih republik in da je bil v pičlih dveh mesecih do tod opravljen prehod od prisilne skupnosti s tipično federativno ureditvijo – s prevlado centra in ene republike – si upamo trditi, da sta na en mah rešena dva od treh temeljnih problemov bivše ZSSR: politični in nacionalni. V obeh je sicer še precej neizdelanega: politična demokratizacija (demokratske volitve) ni izvedena dosledno in ne povsod, nacionalno vprašanje ni rešeno znotraj posameznih republik, če je že med republikami. Ker pričakujemo, da bo opisani razvoj dosežen v dokaj kratkem času, ostaja Sovjetski zvezi za rešitev le en, toda ta temeljni problem: gospodarska demokratizacija in oživitve. Potem ko se je izčrpala v političnih in nacionalnih bojih, se lahko posveti tistemu, zaradi česar je tudi prišlo v nerazvoj. In če razvoja iz nerazvoja v dokaj kratkem času ne bo, je zelo verjetna ponovna uresničitev groženj Eduarda Ševardnadzeja o novem puču, hujšem od avgustovskega. In nikakor ni rečeno, da bi novi puč zadeve tako spodbudil in pospešil, kot se je zgodilo na političnem in nacionalnem področju z neuspelim prevratom 19. avgusta 1991.

(Prispevek D. Koširja je prispel v redakcijo TIP 22. 11. 1991, zato mora bralec upoštevati časovni razmik med nastankom zapisa ter njegovo objavo, ko je prišlo v SZ do nadaljnjih preobratov v aktualni politiki).